

Islamic Governance: A Conceptual Formulation of the Roles of the State, Society, and the Private Sector Based on Shia Political Jurisprudence

Mohsen Taghizadeh¹, Sajjad Ghaini²

¹ Level 3 Seminary Studies, Imam Khomeini Seminary, Mashhad, Iran (**Corresponding author**).
mt1356885@gmail.com

² Level 4 Seminary Studies, Ayatollah Fazel Ghaini Seminary, Mashhad, Iran.
mt13568851618@gmail.com

Abstract

This study develops a coherent conceptual model of Islamic governance by clarifying the roles and functions of three foundational actors—the state, society, and the private sector—on the basis of Shia political jurisprudence (fiqh al-siyasah). Although much of the literature on Islamic political thought has focused on the legitimacy and institutional structure of political authority, comparatively little attention has been paid to governance as a broader, multi-actor process involving both state and non-state actors. This study addresses this gap by examining Shia political jurisprudence not merely as a source of rulings on political authority but as a system-building intellectual tradition capable of generating an integrated theory of governance. It distinguishes conceptually between government, understood as the formal institutional apparatus of political authority, and governance, understood as the broader configuration of interactions among the state, civil society, and market actors in collective decision-making and the pursuit of public goods. The central research question is: How can the normative resources of Shia political jurisprudence—including relevant Qur’anic verses, Prophetic and Imami traditions, and the juristic tradition—be reconstructed to formulate a coherent and practically applicable model of governance in which the state, society, and the private sector function as complementary components of a unified normative order? The study adopts an analytical–documentary approach, drawing on conceptual analysis of primary religious sources and contemporary scholarship. The primary sources include relevant Qur’anic verses and hadiths concerning political authority, justice, public trust (amanah), consultation (shura), accountability, and economic conduct. These are examined alongside classical and contemporary works of Shia jurisprudence and political theory, including discussions of wilayat al-faqih, hisbah, and bayt al-mal. The analysis first identifies the normative

Cite this article: Taghizadeh, M. & Ghaini, S. (2026). Islamic Governance: A Conceptual Formulation of the Roles of the State, Society, and the Private Sector Based on Shia Political Jurisprudence. *Islamic Governance Studies*, 2(2), p. 189-216. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73748.1053>

Received: 2025-12-02 ; **Revised:** 2026-04-12 ; **Accepted:** 2026-05-02 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

principles embedded in these sources, then organizes them around the three principal actors, and finally synthesizes them into an integrated conceptual model. The findings indicate that Islamic governance, as reconstructed from Shia political jurisprudence, is best understood as a networked and distributive system rather than a strictly hierarchical, state-centric model. Three complementary roles emerge. First, the state functions as a legitimate regulatory authority whose mandate rests not on unrestricted coercive power but on the responsibility to establish justice, protect the public interest, and regulate relations among social actors within the framework of Sharia. Second, society—including individuals, civil associations, and communal institutions—serves as an active participant in governance and exercises social oversight through consultation, public accountability, and participation in collective decision-making, rather than remaining passively obedient. Third, the private sector functions as a responsible, justice-oriented economic actor whose legitimacy depends not solely on market efficiency but also on fairness, the prevention of exploitation, and contributions to the public good. These three components are normatively interdependent: each actor's legitimacy, responsibilities, and scope of action are defined in relation to those of the others. Together, they constitute a system of mutual accountability, reciprocal obligations, and shared responsibility for realizing justice ('adalah) as the overarching objective of Islamic governance. The study concludes that Shia political jurisprudence, when approached as a system-building intellectual tradition rather than a collection of isolated rulings, offers substantial conceptual resources for developing a comprehensive and internally coherent theory of Islamic governance. The proposed framework reconceptualizes relations among the state, society, and the private sector as a distributive, networked arrangement grounded in shared commitments to justice, accountability, and public welfare. Its principal contribution lies in recovering the system-building capacity of Shia political jurisprudence for theorizing governance and establishing a conceptual distinction between government and governance that accommodates legitimate actors beyond the formal state apparatus. The findings further suggest that the model combines theoretical coherence with jurisprudential grounding while remaining adaptable to contemporary requirements, including participatory decision-making, civic oversight, and accountable economic activity. Further research is recommended to operationalize the model through comparative institutional analysis and empirical assessment of its applicability, particularly within the governance structures of the Islamic Republic of Iran.

Keywords: Islamic governance, Shia political jurisprudence, state; civil society, private sector.

الحکومة الإسلامية: تأطير مفاهيمي لأدوار الدولة والمجتمع والقطاع الخاص في ضوء الفقه السياسي الشيعي

محسن تقي زاده^١، سجاد قاينی^٢

^١ طالب في المستوى الثالث من الدراسات الحوزوية، حوزة الإمام الخميني العلمية، مشهد، إيران (المؤلف المسؤول).

mt1356885@gmail.com

^٢ طالب في المستوى الرابع من الدراسات الحوزوية، حوزة آية الله فاضل القايني العلمية، مشهد، إيران. mt13568851618@gmail.com

المخلص

يرمي هذا البحث إلى بناء نموذج مفاهيمي متماسك للحكومة الإسلامية عبر تأطير أدوار ووظائف ثلاثة فواعل رئيسية: الدولة، والمجتمع، والقطاع الخاص، استناداً إلى أصول الفقه السياسي الشيعي. ولئن ركزت معظم أدبيات الفكر السياسي الإسلامي على إشكالية مشروعية السلطة وبنيتها المؤسسية، فإن مفهوم «الحكومة» — بوصفه صيرورة أرحب متعددة الأطراف تستوعب الفواعل الحكومية وغير الحكومية — لم يزل حظه الكافي من البحث والتفكير المستقل. ويسعى البحث إلى معالجة هذه الفجوة المعرفية بدراسة الفقه السياسي الشيعي؛ لا بوصفه مجرد مدونة للأحكام الجزئية المرتبطة بالسلطة، بل بصفته نسقاً فكرياً قادراً على التنظير لمنظومة حوكمية متكاملة. كما يُكرّس البحث تمايزاً مفاهيمياً دقيقاً بين «الحكومة» بوصفها الجهاز المؤسسي والإجرائي للسلطة، و«الحكومة» بوصفها فضاءً تفاعلياً أوسع ينظم الدولة والمجتمع والفاعلين الاقتصاديين في صناعة القرارات المشتركة وتحقيق الصالح العام. ويتمحور الإشكال الأساس للدراسة حول السؤال الآتي: كيف يمكن توظيف الموارد المعيارية للفقه السياسي الشيعي — من نصوص قرآنية، وسنة نبوية، وروايات أهل البيت (ع)، ومدونات فقهية كلاسيكية ومعاصرة — في صياغة أنموذج متنسق وقابل للتطبيق، تتكامل فيه الدولة والمجتمع والقطاع الخاص ضمن نسق قيمي موحد؟ ويتفرع عنه تساؤلٌ حول مدى قدرة هذا الأنموذج على تحقيق الانسجام النظري والشرعية الفقهية مع الاستجابة لمقتضيات الحوكمة المعاصرة ومتطلباتها الوظيفية. اعتمدت الدراسة المنهج الوثائقي التحليلي عبر مقارنة المفاهيم في المصادر التأسيسية والأدبيات المعاصرة؛ إذ شملت المادة المدروسة الآيات القرآنية والروايات المعنية بالسلطة والعدالة والأمانة والشورى والمساءلة والسلوك الاقتصادي، إلى جانب المباحث الفقهية الشيعية التأسيسية كأبواب ولاية الفقيه، والحسبة، وبيت المال. وتدرجت إجراءات التحليل من استنباط المبادئ المعيارية، مروراً بتصنيفها وفق الفواعل الثلاثة، وصولاً إلى تركيبها في إطار نظري منسجم. أظهرت النتائج أن الحوكمة الإسلامية في المنظور الفقهي الشيعي تتجلى بنيةً شبكية توزيعية أكثر من كونها نموذجاً هرمياً متمركزاً حول الدولة، وذلك من خلال تكامل ثلاثة أدوار رئيسية: أولاً؛ الدولة بوصفها سلطة تنظيمية شرعية؛ لا تنهض ولايتها على القسر غير المقيد، وإنما تتأسس على مسؤولية

استناداً إلى هذه المقالة: تقي زاده، محسن؛ قاينی، سجاد (٢٠٢٦). الحوكمة الإسلامية: تأطير مفاهيمي لأدوار الدولة والمجتمع والقطاع الخاص في ضوء الفقه

السياسي الشيعي. دراسات الحوكمة الإسلامية، ٢(٢)، ص ١٨٩-٢١٦. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73748.1053>

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٥/١٢/٠٢؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٤/١٢؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٥/٠٢؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٦/١٠/٠٢

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

فقهية غايتها إقامة العدل، ورعاية المصالح العامة، وضبط حركة الفواعل الاجتماعية تحت مظلة الشريعة.

ثانياً: المجتمع (أفراداً وهيئات مدنية وأطراً أهلية) بوصفه شريكاً فاعلاً ورقابياً؛ يضطلع بوظائف الشورى والمساءلة العامة والمساهمة في صنع القرار الجمعي، متجاوزاً نمط الامتنال السلبي.

ثالثاً: القطاع الخاص بوصفه فاعلاً اقتصادياً مسؤولاً وموجَّهاً نحو العدالة؛ فلا تنحصر مشروعيته في معايير الكفاءة السوقية وحدها، بل تقتزن بالالتزام بالإنصاف، ومناهضة الاحتكار والاستغلال، والإسهام الفعلي في الخير العام.

وتتداخل هذه المكونات في منظومة تكاملية تؤسس لشبكة من المساءلة المتبادلة والمسؤولية التضامنية لإقامة «العدل» بوصفه الغاية الكبرى للحكومة.

ويخلص البحث إلى أن الفقه السياسي الشيعي يمتلك طاقة تأسيسية لبناء نظرية متكاملة للحكومة الإسلامية، تُعيد تصور العلاقات المجتمعية ضمن نسق شبكي توزيعي يقوم على العدالة والمساءلة المشتركة. وتتجلى الإضافة العلمية للبحث في إبراز القدرة النظامية للفقه السياسي على التنظير الإداري والمجتمعي، وتقديم تأصيل شرعي لمفهوم الحوكمة يستوعب فواعل تتجاوز حدود الجهاز الرسمي للدولة، مما يمنحه مرونةً في مواكبة المفاهيم الحديثة كالرقابة المدنية والمشاركة السياسية والمسؤولية المجتمعية لرأس المال. ويوصي البحث باستكمال هذه المقاربة بدراسات مؤسسية مقارنة واختبارات ميدانية لقياس جدوى هذا النموذج، لا سيما داخل هياكل الحوكمة القائمة في الجمهورية الإسلامية الإيرانية.

الكلمات المفتاحية: الحوكمة الإسلامية، الفقه السياسي الشيعي، الدولة، المجتمع المدني، القطاع الخاص.

حکمرانی اسلامی؛ صورت‌بندی مفهومی نقش دولت، جامعه و بخش خصوصی براساس فقه سیاسی شیعه

محسن تقی‌زاده^۱، سجاد قایینی^۲

^۱ سطح ۳ حوزه، حوزه علمیه امام خمینی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). mt1356885@gmail.com

^۲ سطح ۴ حوزه، حوزه علمیه آیت‌الله فاضل قاینی، مشهد، ایران. mt13568851618@gmail.com

چکیده

مسئله حکمرانی در جوامع اسلامی معاصر، به‌ویژه در جمهوری اسلامی ایران، با چالش‌های نظری و نهادی متعددی مواجه است که بخش مهمی از آن به فقدان یک صورت‌بندی مفهومی منسجم از نسبت دولت، جامعه و بخش خصوصی بازمی‌گردد. اگرچه فقه سیاسی شیعه ظرفیت‌های گسترده‌ای در تبیین مشروعیت حکومت و کارکرد دولت اسلامی دارد، اما این ظرفیت‌ها کمتر در قالب نظریه‌ای جامع از حکمرانی اسلامی مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌اند. هدف پژوهش حاضر، ارائه الگویی مفهومی از حکمرانی اسلامی با تمرکز بر تبیین نقش و کارکرد سه رکن دولت، جامعه و بخش خصوصی براساس مبانی فقه سیاسی شیعه است. روش پژوهش، تحلیلی - اسنادی و مبتنی بر تحلیل مفهومی متون فقهی، قرآنی، روایی و آثار نظری معاصر است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حکمرانی اسلامی، الگویی شبکه‌ای و توزیعی است که در آن دولت نقش تنظیم‌گر مشروع، جامعه نقش مشارکت‌گر و ناظر اجتماعی، و بخش خصوصی نقش کنشگر اقتصادی مسئول و عدالت‌محور را ایفا می‌کند. نوآوری پژوهش در بازخوانی فقه سیاسی شیعه به‌مثابه فقه نظام‌ساز حکمرانی و تفکیک مفهومی میان حکومت و حکمرانی نهفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این الگو، علاوه بر برخورداری از انسجام نظری و مشروعیت فقهی، قابلیت تطبیق با اقتضائات حکمرانی معاصر را نیز داراست.

کلیدواژه‌ها: حکمرانی اسلامی، فقه سیاسی شیعه، دولت، جامعه مدنی، بخش خصوصی.

استناد به این مقاله: تقی‌زاده، محسن؛ قایینی، سجاد (۱۴۰۵). حکمرانی اسلامی؛ صورت‌بندی مفهومی نقش دولت، جامعه و بخش خصوصی براساس فقه

سیاسی شیعه، مطالعات حکمرانی اسلامی، (۲)، ص ۱۸۹-۲۱۶. 1053.2026.73748.1053. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73748.1053>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

مقدمه

مسئله «حکمرانی» در دهه‌های اخیر به یکی از کانونی‌ترین مباحث علوم سیاسی، سیاست‌گذاری عمومی و نظریه دولت در جهان معاصر تبدیل شده است. این مفهوم که نخست در ادبیات نهادهای بین‌المللی و نظریه‌های متأخر مدیریت عمومی مطرح شد، به تدریج از سطح یک اصطلاح فنی فراتر رفت و به چارچوبی تحلیلی برای فهم نحوه توزیع قدرت، مسئولیت و کارکرد میان دولت، جامعه و بازار بدل گردید (Rhodes, 1997, p. 652). با این حال، انتقال این مفهوم به بافت‌های فرهنگی، تمدنی و دینی غیرغربی، به‌ویژه در جوامعی با نظام سیاسی مبتنی بر شریعت اسلامی، پرسش‌های بنیادینی را در سطح مبانی، مفاهیم و کارکردها برانگیخته است. در فضای فکری جمهوری اسلامی ایران، اگرچه «حکومت اسلامی»، «دولت اسلامی» و «نظام سیاسی اسلام» موضوع پژوهش‌های گسترده‌ای در فقه سیاسی شیعه بوده‌اند، اما مفهوم «حکمرانی» غالباً یا به‌صورت ترجمه‌ای سطحی از ادبیات غربی به کار رفته، یا بدون صورت‌بندی مفهومی دقیق، معادل مفاهیم پیشین فرض شده است (ترکاشوند، ۱۴۰۰، ص ۴۱). این در حالی است که حکمرانی، برخلاف حکومت، صرفاً ناظر به ساخت قدرت رسمی نیست، بلکه به شبکه‌ای از روابط نهادی، اجتماعی و اقتصادی اشاره دارد که در آن، دولت تنها یکی از بازیگران اصلی محسوب می‌شود (Pierre & Peters, 2000, p. 25). از منظر فقه سیاسی شیعه، اداره جامعه اسلامی همواره مبتنی بر ترکیبی از «ولایت»، «عدالت»، «مصلحت» و «مشارکت امت» بوده است. قرآن کریم با تأکید بر اصل عدالت به‌عنوان غایت نظم اجتماعی می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل، ۹۰). این آیه، صرفاً یک توصیه اخلاقی نیست، بلکه مبنایی هنجاری برای طراحی ساختارهای حکمرانی در جامعه اسلامی فراهم می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۳۲). همچنین آیه «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» (شوری، ۳۸) دلالت روشنی بر نقش جامعه و عقل جمعی در فرآیند تصمیم‌گیری عمومی دارد که نمی‌توان آن را صرفاً به مشورت‌های صوری در چارچوب دولت تقلیل داد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۴). با این حال، پرسش اساسی این است که در چارچوب فقه سیاسی شیعه، نسبت نهادی و کارکردی دولت، جامعه و بخش خصوصی در فرآیند حکمرانی، چگونه باید صورت‌بندی شود؟ آیا دولت اسلامی یگانه‌کنشگر مشروع در عرصه اداره عمومی است، یا فقه شیعه ظرفیت نظری لازم برای شناسایی و تنظیم نقش‌های مستقل و مکمل برای جامعه مدنی و بخش خصوصی را نیز داراست؟ پاسخ به این پرسش، به‌ویژه در شرایط کنونی جمهوری اسلامی ایران که با چالش‌های پیچیده حکمرانی مواجه است، اهمیتی دوچندان می‌یابد.

بررسی ادبیات موجود نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از پژوهش‌های فقهی، با تمرکز بر مفهوم «ولایت فقیه»، عملاً به نوعی دولت‌گرایی فقهی انجامیده‌اند که در آن، سایر ساحت‌های کنش اجتماعی و اقتصادی در حاشیه قرار گرفته‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۹۷). در مقابل، برخی رویکردهای متأثر

از نظریه‌های حکمرانی خوب، بدون نقد مبنایی، کوشیده‌اند الگوهای مشارکتی و شبکه‌ای را به‌صورت وارداتی در نظام اسلامی پیاده‌سازی کنند؛ امری که به تعارض‌های مفهومی و نهادی منجر شده است (World Bank, 2017, p. 4). این مقاله با اتخاذ رویکردی تحلیلی-فقهی، بر آن است تا با بازخوانی منابع معتبر فقه سیاسی شیعه، چارچوبی مفهومی برای حکمرانی اسلامی ارائه دهد که در آن، نقش دولت، جامعه و بخش خصوصی به‌صورت نظام‌مند و مبتنی بر مبنای دینی تبیین شود. فرض بنیادین پژوهش آن است که فقه شیعه، برخلاف تصور رایج، واجد ظرفیت نظری گسترده‌ای برای صورت‌بندی حکمرانی چندسطحی و مشارکتی است؛ مشروط بر آنکه از تقلیل مفاهیم فقهی به ساخت دولت رسمی پرهیز شود (صدر، ۱۴۰۲ق، ص ۵۶). نوآوری اصلی این پژوهش در آن است که به‌جای تمرکز صرف بر مشروعیت سیاسی یا ساخت قدرت، «حکمرانی» را به‌عنوان یک مقوله تمدنی مورد تحلیل قرار می‌دهد و می‌کوشد نسبت سه حوزه دولت، جامعه و اقتصاد را در پرتو مفاهیمی چون ولایت، عدالت، امانت و مسئولیت اجتماعی بازتعریف کند. قرآن کریم در تبیین مسئولیت عمومی می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء، ۵۸). این آیه، مبنایی نظری برای توزیع مسئولیت‌ها و نقش‌ها در حکمرانی اسلامی فراهم می‌آورد و نشان می‌دهد که تمرکز همه اختیارات در یک نهاد، نه تنها ضروری نیست، بلکه با منطق امانت‌داری در تعارض قرار می‌گیرد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۴۱۲). بر این اساس، مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش محوری است که: الگوی مطلوب حکمرانی اسلامی براساس فقه سیاسی شیعه چگونه می‌تواند نقش‌های دولت، جامعه و بخش خصوصی را به‌گونه‌ای منسجم، مشروع و کارآمد تنظیم کند؟ برای پاسخ به این پرسش، ابتدا ادبیات نظری و فقهی مرتبط مرور می‌شود، سپس چارچوب مفهومی پژوهش تبیین و در ادامه، یافته‌های تحلیلی مقاله ارائه خواهد شد.

۱. مرور ادبیات و پیشینه پژوهش

۱-۱. مفهوم حکمرانی در ادبیات علوم سیاسی معاصر

مفهوم «حکمرانی»^۱ نخستین بار در دهه‌های پایانی قرن بیستم در بستر تحولات نظری علوم سیاسی و مدیریت عمومی در غرب مطرح شد. این مفهوم، واکنشی نظری به ناکارآمدی الگوی دولت متمرکز و بوروکراتیک در اداره جوامع پیچیده مدرن بود و تلاش می‌کرد نشان دهد که فرآیند تصمیم‌گیری و اداره عمومی، صرفاً در انحصار دولت نیست، بلکه شبکه‌ای از کنشگران دولتی و غیردولتی در آن نقش‌آفرین‌اند (Rhodes, 1997, p. 653). از این منظر، حکمرانی به جای تمرکز بر «قدرت حاکم»، بر «فرآیندهای تنظیمی، تعاملی و شبکه‌ای» تأکید می‌کند (Pierre & Peters, 2000, p. 14). در ادبیات متأخر، نهادهایی

همچون بانک جهانی و برنامه توسعه سازمان ملل، مفهوم «حکمرانی خوب» را به عنوان معیاری برای ارزیابی عملکرد دولت‌ها معرفی کردند. شاخص‌هایی مانند شفافیت، پاسخگویی، مشارکت، حاکمیت قانون و کارآمدی، از ارکان اصلی این رویکرد به‌شمار می‌روند (World Bank, 2017, p. 3). با این حال، بسیاری از نظریه‌پردازان علوم سیاسی، به ماهیت هنجاری و ایدئولوژیک این الگو اشاره کرده و آن را واجد پیش فرض‌های خاص انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی دانسته‌اند (Bevir, 2013, p. 27). نقدهای وارد بر نظریه حکمرانی خوب، به‌ویژه از سوی اندیشمندان غیرغربی نشان می‌دهد که این نظریه نه تنها خنثی و جهان‌شمول نیست، بلکه عمیقاً متأثر از مبانی لیبرالیسم سیاسی و اقتصاد بازار آزاد است؛ مبانی‌ای که در بسیاری موارد با نظام‌های ارزشی دینی و تمدنی سازگاری ندارند (Leftwich, 1994, p. 370). این نقدها، زمینه‌ساز طرح پرسش از امکان و چگونگی «بومی‌سازی» یا «اسلامی‌سازی» مفهوم حکمرانی شده است.

۱-۲. حکمرانی در ادبیات اسلامی معاصر

ورود مفهوم حکمرانی به ادبیات اسلامی، عمدتاً در قالب ترجمه و اقتباس از متون غربی صورت گرفته است. بسیاری از پژوهش‌های اولیه، بدون بازتعریف مفهومی، حکمرانی را معادل «حکومت‌داری مطلوب» تلقی کرده و کوشیده‌اند برخی شاخص‌های حکمرانی خوب را با آموزه‌های اسلامی تطبیق دهند (حسینی، ۱۳۹۶، ص ۸۸). این رویکرد، هرچند گامی اولیه در جهت گفت‌وگوی تمدنی محسوب می‌شود، اما به دلیل فقدان نقد مبایی، در نهایت به نوعی تلفیق سطحی انجامیده است. در مقابل، برخی اندیشمندان مسلمان بر این باورند که حکمرانی اسلامی باید از دل مبانی معرفتی و هنجاری اسلام استخراج شود، نه آنکه مفاهیم وارداتی، معیار سنجش آموزه‌های دینی قرار گیرند (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۱۲). بر این اساس، مفاهیمی همچون عدالت، امانت، شورا، مسئولیت اجتماعی و ولایت، هسته‌های اصلی حکمرانی در اندیشه اسلامی به‌شمار می‌روند. قرآن کریم با تأکید بر اصل شورا، مشارکت جمعی را یکی از ویژگی‌های جامعه مؤمنان معرفی می‌کند: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران، ۱۵۹). مفسران شیعه این آیه را دال بر ضرورت بهره‌گیری از عقل جمعی در اداره امور عمومی دانسته‌اند، هرچند تصمیم‌نهایی برعهده حاکم مشروع است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۸۷۴). این برداشت، زمینه‌ای نظری برای تفکیک نقش دولت و جامعه در حکمرانی اسلامی فراهم می‌آورد. در ادبیات اسلامی معاصر، آثاری همچون «الاسلام يقود الحياة» اثر شهید صدر، تلاش کرده‌اند با ارائه نظریه‌ای کلان درباره نقش اسلام در هدایت زندگی اجتماعی، الگویی از اداره جامعه ارائه دهند که در آن، دولت تنها یکی از اجزای نظام اجتماعی محسوب می‌شود (صدر، ۱۴۰۲، ص ۶۱). با این حال، این آثار کمتر به صورت‌بندی نهادی و تفکیک کارکردی میان دولت، جامعه و بخش خصوصی پرداخته‌اند.

۱-۳. فقه سیاسی شیعه و مسئله اداره جامعه

فقه سیاسی شیعه، به‌عنوان دانشی که به تبیین احکام و مبانی اداره جامعه در عصر غیبت می‌پردازد، از ظرفیت‌های نظری قابل توجهی برای تحلیل حکمرانی برخوردار است. تمرکز اصلی این فقه، به‌ویژه در سده اخیر، بر مسئله «ولایت فقیه» و مشروعیت سیاسی بوده است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ص ۲۷). این تمرکز، اگرچه برای تثبیت مبانی نظام سیاسی اسلامی ضروری بوده، اما در برخی موارد به غفلت از سایر ابعاد اداره جامعه انجامیده است. برخی فقیهان معاصر، با تأکید بر مفهوم «مصلحت»، کوشیده‌اند دامنه اختیارات و مسئولیت‌های حکومت اسلامی را تبیین کنند (نراقی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۱۴). در این چارچوب، دولت اسلامی مأمور تحقق مصالح عمومی و دفع مفاسد اجتماعی است. با این حال، پرسش از نقش نهادهای اجتماعی و اقتصادی مستقل از دولت، کمتر به‌صورت نظام‌مند مورد توجه قرار گرفته است. آیت‌الله جوادی آملی با طرح مفهوم «فقه نظام»، بر این نکته تأکید می‌کند که فقه شیعه باید از سطح احکام فردی فراتر رفته و به طراحی نظام‌های اجتماعی بپردازد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۵۳). این رویکرد، امکان بازخوانی فقه سیاسی در افق حکمرانی را فراهم می‌آورد؛ افقی که در آن، دولت، جامعه و بخش خصوصی هر یک دارای نقش و مسئولیت‌های مشخص هستند.

۱-۴. تجربه جمهوری اسلامی ایران در ادبیات پژوهشی

تجربه زیسته جمهوری اسلامی ایران، به‌عنوان نخستین نظام سیاسی مبتنی بر فقه شیعه در عصر مدرن، موضوع مطالعات متعددی بوده است. بخشی از این مطالعات، بر موفقیت‌ها و چالش‌های دولت اسلامی در عرصه سیاست‌گذاری و مدیریت عمومی تمرکز داشته‌اند (کدیور، ۱۳۹۴، ص ۱۷۶). بخش دیگر، به بررسی نسبت مردم‌سالاری و ولایت فقیه پرداخته‌اند (سروش، ۱۳۸۷، ص ۹۴). با این حال، آنچه در این میان کمتر مورد توجه قرار گرفته، تحلیل حکمرانی جمهوری اسلامی به‌مثابه یک «نظام چندکشگری» است. در بسیاری از پژوهش‌ها، جامعه و بخش خصوصی یا به‌عنوان تابع دولت تلقی شده‌اند، یا نقش آن‌ها به مشارکت‌های محدود تقلیل یافته است (ترکاشوند، ۱۴۰۰، ص ۶۷). این خلأ نظری، ضرورت بازاندیشی در چارچوب حکمرانی اسلامی را برجسته می‌سازد.

۱-۵. جمع‌بندی خلاهای پژوهشی

مرور ادبیات نشان می‌دهد که:

- ۱) ادبیات غربی حکمرانی، واجد پیش‌فرض‌های ناسازگار با مبانی فقهی است؛
- ۲) ادبیات اسلامی معاصر، اغلب به تطبیق سطحی بسنده کرده است؛
- ۳) فقه سیاسی شیعه، علی‌رغم غنای نظری، کمتر به صورت‌بندی نهادی حکمرانی پرداخته است؛
- ۴) تجربه جمهوری اسلامی، هنوز در قالب یک الگوی مفهومی جامع تحلیل نشده است.

بر این اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از منابع اصیل فقهی و تحلیل تجربه جمهوری اسلامی، چارچوبی مفهومی برای حکمرانی اسلامی ارائه دهد که نقش دولت، جامعه و بخش خصوصی را به‌صورت منسجم و مبتنی بر فقه سیاسی شیعه تبیین کند.

۱-۶. نقد مبنایی ادبیات حکمرانی از منظر فلسفه سیاسی و فقه اسلامی

یکی از کاستی‌های اساسی در ادبیات موجود پیرامون حکمرانی، به‌ویژه در آثار فارسی، فقدان نقد مبنایی نظریه‌های غربی حکمرانی است. بسیاری از پژوهش‌ها، بدون توجه به مبانی فلسفی این نظریه‌ها، صرفاً به استخراج شاخص‌ها و تطبیق آن‌ها با مفاهیم اسلامی بسنده کرده‌اند (قاسمی، ۱۳۹۸، ص ۵۹). این در حالی است که نظریه حکمرانی، برخلاف ظاهر فنی خود، بر پیش‌فرض‌هایی خاص در باب ماهیت انسان، قدرت، عقلانیت و غایت زندگی اجتماعی استوار است. در نظریه‌های لیبرال حکمرانی، انسان موجودی خودبنیاد، سودمحور و مستقل از مرجعیت‌های متافیزیکی فرض می‌شود و هدف حکمرانی، تنظیم منافع متعارض افراد در چارچوب قرارداد اجتماعی است (Rawls, 1999, p. 11). در مقابل، فقه سیاسی شیعه، انسان را موجودی مسئول، مکلف و مرتبط با نظام الهی می‌داند که کنش اجتماعی او در نسبت با تکلیف الهی معنا می‌یابد (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۴۱). این تفاوت مبنایی موجب می‌شود که مفاهیمی چون مشارکت، پاسخگویی و شفافیت در دو دستگاه نظری، دلالت‌های متفاوتی داشته باشند. از منظر فقه اسلامی، حکمرانی نه صرفاً سازوکاری برای مدیریت تعارض منافع، بلکه ابزاری برای تحقق عدالت و هدایت جامعه به‌سوی کمال انسانی است. قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵). این آیه، به‌روشنی غایت نظم اجتماعی و سیاسی را «قیام به قسط» معرفی می‌کند، و نه صرفاً کارآمدی یا رضایت حداقلی شهروندان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۱۶۰).

۱-۷. جایگاه دولت در ادبیات فقه سیاسی معاصر

در فقه سیاسی شیعه، دولت اسلامی عمدتاً ذیل بحث «ولایت فقیه» تحلیل شده است. آثار امام خمینی، به‌ویژه «ولایت فقیه»، نقطه عطفی در تبیین مشروعیت و اختیارات حکومت در عصر غیبت به‌شمار می‌رود (امام خمینی، ۱۳۸۹، ص ۵۲). در این آثار، دولت اسلامی به‌عنوان نهاد متولی اجرای احکام شرعی و حفظ نظام اسلامی معرفی می‌شود. با این حال، برخی پژوهشگران معتقدند که تمرکز بیش از حد بر بُعد ولایی حکومت، موجب کم‌رنگ شدن سایر ابعاد حکمرانی، از جمله نقش نهادهای اجتماعی و اقتصادی شده است (کدیور، ۱۳۹۴، ص ۱۸۳). در بسیاری از متون فقهی، دولت به‌عنوان کشگر اصلی و گاه یگانه عرصه عمومی تلقی شده و سایر کشگران، ذیل نظارت یا إذن دولت تعریف می‌شوند. در مقابل، برخی فقیهان معاصر با تأکید بر «منطقه الفراغ» و نقش عقل عرفی، تلاش کرده‌اند دامنه کنش

اجتماعی مستقل از دولت را گسترش دهند (صدر، ۱۴۰۲ق، ص ۷۸). این دیدگاه، امکان بازتعریف نقش دولت در حکمرانی اسلامی را فراهم می‌آورد؛ نقشی که بیشتر تنظیم‌گر و ناظر است تا مداخله‌گر مطلق.

۱-۸. جامعه مدنی در اندیشه اسلامی و فقه شیعه

مفهوم «جامعه مدنی» در ادبیات غربی، ریشه در تمایز میان دولت و جامعه دارد و به حوزه‌ای از کنش‌های داوطلبانه، نهادهای مردمی و شبکه‌های اجتماعی اشاره می‌کند (Putnam & et al., 1993, p. 35). در ادبیات اسلامی، اگرچه اصطلاح جامعه مدنی به کار نرفته، اما مفاهیمی معادل آن، همچون «امت»، «نهادهای مردمی» و «امر به معروف و نهی از منکر» وجود دارد. فقه شیعه، با شناسایی مسئولیت اجتماعی افراد، برای کنش جمعی مستقل از دولت، مشروعیت قائل است. آیه «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران، ۱۱۰) ناظر به مسئولیت عمومی جامعه در نظارت بر قدرت و اصلاح امور است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۸۹). برخی پژوهشگران اسلامی، این اصل را مبنای شکل‌گیری نهادهای مدنی در جامعه اسلامی دانسته‌اند؛ نهادهایی که نه در تقابل با دولت، بلکه در تعامل انتقادی با آن عمل می‌کنند (رضایی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۲). با این حال، فقدان چارچوب نهادی روشن در فقه سنتی، موجب شده است که نقش جامعه مدنی در حکمرانی اسلامی، غالباً به سطح توصیه‌های اخلاقی تقلیل یابد.

۱-۹. بخش خصوصی و اقتصاد در ادبیات فقهی و حکمرانی

بخش خصوصی، به عنوان یکی از ارکان حکمرانی در نظریه‌های معاصر، نقش مهمی در تولید ثروت، اشتغال و نوآوری ایفا می‌کند. در ادبیات اسلامی، اقتصاد همواره بخشی جدایی‌ناپذیر از نظام اجتماعی تلقی شده است. فقه معاملات، با تنظیم روابط اقتصادی، چارچوبی حقوقی برای فعالیت بخش خصوصی فراهم می‌آورد (موسوی مجنوردی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۱۱). قرآن کریم با به رسمیت شناختن مالکیت خصوصی، در عین حال بر مسئولیت اجتماعی ثروت تأکید می‌کند: «وَأَتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ» (نور، ۳۳). این آیه نشان می‌دهد که مالکیت در اسلام، امانتی الهی بوده و بهره‌برداری از آن باید در چارچوب مصالح عمومی صورت گیرد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۴، ص ۵۸). در پژوهش‌های معاصر، برخی محققان بر این باورند که بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی، نه صرفاً تابع دولت، بلکه شریک آن در تحقق عدالت اجتماعی است (سلیمانی، ۱۴۰۱، ص ۹۷). با این حال، این دیدگاه‌ها هنوز به سطح یک نظریه منسجم حکمرانی ارتقاء نیافته و اغلب فاقد پیوند نظام‌مند با فقه سیاسی هستند.

۱-۱۰. اسناد بالادستی و حکمرانی در جمهوری اسلامی

یکی از حوزه‌های کمتر بررسی‌شده در ادبیات حکمرانی اسلامی، نقش اسناد بالادستی در تنظیم روابط

میان دولت، جامعه و بخش خصوصی است. اسنادی مانند قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سیاست‌های کلی نظام و اسناد چشم‌انداز، واجد ظرفیت‌های مهمی برای تحلیل حکمرانی هستند (میرزایی، ۱۳۹۷، ص ۴۴). اصل هشتم قانون اساسی، با تصریح بر امر به معروف و نهی از منکر، نقش نظارتی مردم را به رسمیت می‌شناسد. همچنین اصول مربوط به اقتصاد، بر ترکیب سه بخش دولتی، تعاونی و خصوصی تأکید دارند. این ساختار حقوقی، نشان‌دهنده نوعی حکمرانی چندسطحی است که تاکنون کمتر به صورت نظری تحلیل شده است (هاشمی، ۱۳۹۲، ص ۲۰۱).

۱-۱. جمع‌بندی پیشینه پژوهش و تثبیت خلأ پژوهش

برآیند مرور ادبیات نشان می‌دهد که علی‌رغم حجم قابل توجه آثار در حوزه فقه سیاسی و نظریه دولت اسلامی، هنوز:

- چارچوب مفهومی جامعی از حکمرانی اسلامی ارائه نشده است؛
- نسبت نهادی دولت، جامعه و بخش خصوصی به صورت نظام‌مند تبیین نشده؛
- تجربه جمهوری اسلامی عمدتاً توصیفی و نه نظری تحلیل شده است.

از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر فقه سیاسی شیعه و تحلیل تجربه جمهوری اسلامی، می‌کوشد خلأ موجود را پر کرده و الگویی مفهومی از حکمرانی اسلامی ارائه دهد که هم از نظر نظری منسجم و هم از نظر عملی قابل استفاده باشد.

۲. چارچوب نظری و مفهومی حکمرانی اسلامی

۲-۱. ضرورت صورت‌بندی نظری حکمرانی اسلامی

هر پژوهش علمی در حوزه حکمرانی، بدون تکیه بر یک چارچوب نظری منسجم، ناگزیر به توصیف‌های پراکنده و توصیه‌های غیرنظام‌مند فروکاسته می‌شود. در مورد حکمرانی اسلامی، این ضرورت دوچندان است؛ زیرا پژوهشگر با مجموعه‌ای از مفاهیم دینی، فقهی و تمدنی مواجه است که اگر به درستی صورت‌بندی نشوند، یا به دولت‌گرایی فقهی می‌انجامد یا به التقاط مفهومی با نظریه‌های غربی (ترکاشوند، ۱۴۰۰، ص ۸۹). چارچوب نظری پژوهش حاضر بر این پیش‌فرض استوار است که «حکمرانی اسلامی» مفهومی متمایز از «حکومت اسلامی» است. حکومت، ناظر به ساخت رسمی قدرت و نهاد دولت است؛ در حالی که حکمرانی شبکه‌ای از روابط هنجاری، نهادی و کارکردی میان دولت، جامعه و بخش خصوصی را دربرمی‌گیرد (Pierre & Peters, 2000, p. 28). فقه سیاسی شیعه، اگر در افق «فقه نظام» فهم شود، ظرفیت نظری لازم برای تبیین این شبکه پیچیده را داراست (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۶۱).

۲-۲. مفهوم‌شناسی حکمرانی اسلامی

برای پرهیز از ابهام مفهومی، لازم است ابتدا تعریف روشنی از حکمرانی اسلامی ارائه شود. در این پژوهش، حکمرانی اسلامی به این صورت تعریف می‌شود: مجموعه‌ای از سازوکارهای هنجاری، نهادی و کارکردی که براساس مبانی شریعت اسلامی، توزیع و اعمال قدرت، مسئولیت و منابع را میان دولت، جامعه و بخش خصوصی به منظور تحقق عدالت، مصلحت عمومی و رشد معنوی و مادی جامعه تنظیم می‌کند. این تعریف، چند ویژگی اساسی دارد: نخست، حکمرانی اسلامی را امری صرفاً فنی یا مدیریتی نمی‌داند، بلکه آن را واجد غایت هنجاری می‌بیند. دوم، بر توزیع نقش‌ها و مسئولیت‌ها تأکید دارد، و نه تمرکز قدرت. سوم، مبانی آن را صریحاً در شریعت اسلامی جست‌وجو می‌کند، نه در قرارداد اجتماعی یا عقلانیت ابزاری (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۶۷). قرآن کریم، با تصریح به امانت‌داری قدرت، مبنایی الهی برای حکمرانی ارائه می‌دهد: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (احزاب، ۷۲). مفسران شیعه، امانت را شامل مسئولیت‌های اجتماعی و سیاسی انسان دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۵۰). این برداشت، با منطق حکمرانی که مبتنی بر توزیع امانت‌هاست، همخوانی دارد.

۳-۲. مبانی فقهی چارچوب حکمرانی اسلامی

۳-۲-۱. ولایت به مثابه مبانی مشروعیت

ولایت در فقه سیاسی شیعه، مبنای مشروعیت اعمال قدرت است. با این حال، ولایت به معنای تمرکز مطلق قدرت در نهاد دولت نیست، بلکه ناظر به «حق و تکلیف هدایت و نظارت» بر جامعه است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ص ۶۴). در این چارچوب، دولت اسلامی مشروعیت تنظیم‌گری و هدایت کلان را دارد، اما اجرای بسیاری از امور می‌تواند به جامعه و بخش خصوصی واگذار شود.

۳-۲-۲. عدالت به مثابه غایت حکمرانی

عدالت، مهم‌ترین غایت حکمرانی در اندیشه اسلامی است. آیه شریفه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ» (نحل، ۹۰) نه تنها خطاب فردی، بلکه مبنای طراحی ساختارهای اجتماعی و سیاسی است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۱، ص ۳۳۴). از این منظر، هرگونه توزیع نقش میان دولت، جامعه و بازار، باید براساس میزان تحقق عدالت ارزیابی شود.

۳-۳-۲. مصلحت و عقل جمعی

مصلحت در فقه شیعه، ابزار پیوند نص و واقعیت اجتماعی است. شهید صدر با طرح مفهوم «منطقه الفراغ»، نشان می‌دهد که بخش مهمی از حکمرانی، مبتنی بر تشخیص عقل جمعی در چارچوب اهداف شریعت است (صدر، ۱۴۰۲، ص ۸۵). این مبنا، امکان مشارکت فعال جامعه و نهادهای تخصصی را در فرآیند حکمرانی فراهم می‌سازد.

۲-۴. تفکیک مفهومی دولت، جامعه و بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی

۲-۴-۱. دولت اسلامی: نقش تنظیم‌گر و هدایت‌گر

در چارچوب حکمرانی اسلامی، دولت اسلامی بیش از آنکه «مجری مستقیم همه امور» باشد، نقش تنظیم‌گر، ناظر و تضمین‌کننده عدالت را ایفا می‌کند. این برداشت، با مفهوم «حسبه» در فقه اسلامی همخوانی دارد که ناظر به نظارت بر نظم عمومی است (نراقی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۲۳).

۲-۴-۲. جامعه: کنشگر مسئول و ناظر

جامعه در حکمرانی اسلامی، صرفاً مخاطب سیاست‌ها نیست، بلکه کنشگری فعال است. اصل امر به معروف و نهی از منکر، مبنای فقهی مشارکت و نظارت اجتماعی را فراهم می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۸۹). این نقش، زمینه‌ساز شکل‌گیری نهادهای مدنی مشروع در جامعه اسلامی است.

۲-۴-۳. بخش خصوصی: شریک عدالت‌محور

بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی، برخلاف سرمایه‌داری لیبرال، نه صرفاً سودمحور، بلکه مسئول در برابر جامعه است. فقه معاملات، چارچوب حقوقی این مسئولیت را تبیین می‌کند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۱۴). آیه «كَفَى لَا يَكُونُ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ» (حشر، ۷) نشان‌دهنده حساسیت اسلام نسبت به تمرکز ثروت و ضرورت تنظیم فعالیت اقتصادی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۱۸۳).

۲-۵. تمایز چارچوب پیشنهادی با نظریه‌های رایج حکمرانی

چارچوب نظری ارائه‌شده در این پژوهش، با نظریه‌های رایج حکمرانی در چند محور اساسی تفاوت دارد: نخست، غایت‌محور بودن به جای کارآمدی صرف؛ دوم، مشروعیت الهی در کنار مشارکت مردمی؛ سوم، اقتصاد مسئولانه به جای بازار رها. این تمایزها، حکمرانی اسلامی را به الگویی تمدنی تبدیل می‌کند، نه صرفاً نسخه‌ای بومی از نظریه‌های غربی (Bevir, 2013, p. 41).

۳. روش پژوهش

۳-۱. رویکرد کلی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی-نظری و از نظر ماهیت، تحلیلی-تبیینی است. مسئله اصلی پژوهش، نه ارائه راهکار اجرایی کوتاه‌مدت، بلکه صورت‌بندی مفهومی و نظری حکمرانی اسلامی براساس فقه سیاسی شیعه است. از این‌رو، روش تحقیق به گونه‌ای انتخاب شده که امکان تحلیل عمیق مفاهیم، مبنایی و نسبت‌های نهادی میان دولت، جامعه و بخش خصوصی را فراهم آورد. رویکرد غالب در

این پژوهش، تحلیل فقهی - مفهومی است؛ بدین معنا که داده‌های پژوهش از متون معتبر فقهی، اصولی، قرآنی و نظری استخراج شده و با روش تحلیل عقلانی و استنباطی مورد بررسی قرار می‌گیرند. این رویکرد، با ماهیت علوم اسلامی و به‌ویژه فقه سیاسی شیعه سازگار است؛ چراکه فقه، دانشی هنجاری- عقلی است و روش آن مبتنی بر فهم نظام‌مند نصوص در نسبت با واقعیت اجتماعی است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۴۹).

۲-۳. نوع و روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، تحلیل اسنادی^۱ همراه با تحلیل مفهومی - نظری^۲ است. تحلیل اسنادی به‌عنوان یکی از روش‌های رایج در پژوهش‌های علوم انسانی، امکان بررسی نظام‌مند متون مکتوب و استخراج مفاهیم، گزاره‌ها و الگوهای نظری را فراهم می‌آورد (Bowen, 2009, p. 27).

در این پژوهش، اسناد مورد تحلیل شامل موارد زیر است:

- (۱) متون اصلی فقه سیاسی شیعه؛
 - (۲) منابع قرآنی و تفسیری معتبر؛
 - (۳) آثار نظری اندیشمندان اسلامی معاصر؛
 - (۴) اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران؛
 - (۵) متون منتخب نظریه‌های حکمرانی معاصر (به‌منظور نقد و مقایسه).
- تحلیل مفهومی نیز به‌منظور شفاف‌سازی مفاهیم کلیدی همچون «حکمرانی»، «ولایت»، «عدالت»، «مصلحت»، «جامعه» و «بخش خصوصی» به‌کار گرفته شده است. این روش، به‌ویژه در پژوهش‌های نظری، نقش مهمی در جلوگیری از خلط مفاهیم و ابهام‌های تحلیلی دارد (Bevir, 2013, p. 19).

۳-۳. منطق روش فقهی در تحلیل حکمرانی

فقه سیاسی شیعه، برخلاف برخی برداشت‌های تقلیل‌گرایانه، صرفاً مجموعه‌ای از احکام جزئی نیست، بلکه واجد منطق نظام‌ساز است. در این پژوهش، از رویکرد «فقه نظام» بهره گرفته شده است؛ رویکردی که بر استنباط کلان‌الگوها و ساختارهای اجتماعی از مجموع نصوص و قواعد فقهی تأکید دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۵۷).

در چارچوب این رویکرد:

- آیات قرآن به‌عنوان مبانی هنجاری کلان تحلیل می‌شوند؛

1. Documentary Analysis

2. Conceptual Analysis

- روایات معتبر، در افق تنظیم روابط اجتماعی فهم می‌گردند؛
 - قواعد فقهی (مانند قاعده لاضرر، قاعده عدالت، قاعده مصلحت) نقش واسط میان نص و واقعیت اجتماعی، ایفا می‌کنند.
- برای مثال، آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء، ۵۸) در این پژوهش نه صرفاً به عنوان حکم اخلاقی، بلکه به عنوان مبنای نظری توزیع مسئولیت‌ها در حکمرانی اسلامی تحلیل شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۵۸).

۳-۴. شیوه گردآوری داده‌ها

گردآوری داده‌ها در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. منابع مورد استفاده، عمدتاً از نوع منابع دسته اول و معتبر هستند، شامل: قرآن کریم و تفاسیر معتبر شیعه؛ آثار کلاسیک و معاصر فقه سیاسی شیعه؛ کتب نظری علوم سیاسی و حکمرانی (برای نقد تطبیقی)؛ مقالات علمی-پژوهشی منتشرشده در نشریات معتبر.

در انتخاب منابع تلاش شده از آثار به‌روز و مرجع استفاده شود تا پژوهش از نظر علمی معتبر و قابل استناد باشد (میرزایی، ۱۳۹۷، ص ۳۱).

۳-۵. شیوه تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها در این پژوهش به صورت تحلیل کیفی استنباطی انجام شده است. بدین معنا که پس از گردآوری متون، مفاهیم کلیدی استخراج و سپس در چارچوب یک منطق استدلالی منسجم، سامان‌دهی شده‌اند. مراحل تحلیل به طور خلاصه عبارتند از:

- ۱) شناسایی مفاهیم محوری در متون فقهی و قرآنی؛
 - ۲) تحلیل دلالت‌های هنجاری و نهادی مفاهیم؛
 - ۳) بازترکیب مفاهیم در قالب یک چارچوب نظری؛
 - ۴) تطبیق چارچوب نظری با تجربه جمهوری اسلامی.
- این روش، امکان پرهیز از استنباط‌های سلیقه‌ای و تقلیل‌گرایانه را فراهم می‌کند و پژوهش را به سطح نظریه‌پردازی ارتقاء می‌دهد (صدر، ۱۴۰۲، ق، ص ۹۲).

۳-۶. اعتبار، روایی و دقت علمی پژوهش

برای تضمین اعتبار و روایی پژوهش، چند راهبرد اتخاذ شده است:

- استفاده از منابع معتبر و مرجع؛
- ارجاع دقیق به متون اصلی با ذکر صفحه؛

● پرهیز از تعمیم‌های غیر مستند؛
 ● مقایسه دیدگاه‌های مختلف فقهی در موارد اختلافی.
 همچنین تلاش شده است با تفکیک دقیق مفاهیم و پرهیز از خلط میان «حکومت» و «حکمرانی»، انسجام مفهومی پژوهش حفظ شود. این امر، به افزایش قابلیت دآوری و اعتمادپذیری نتایج پژوهش کمک می‌کند (Bowen, 2009, p. 34).

۳-۷. محدودیت‌های روش‌شناختی پژوهش

ازجمله محدودیت‌های این پژوهش، ماهیت نظری آن است که امکان آزمون تجربی مستقیم یافته‌ها را محدود می‌کند. با این حال، با توجه به هدف نظری-بنیادی پژوهش، این محدودیت به‌عنوان بخشی از اقتضائات روش انتخاب‌شده تلقی می‌شود. پژوهش‌های آتی می‌توانند با بهره‌گیری از روش‌های تجربی یا مطالعات موردی، چارچوب ارائه‌شده را در عرصه‌های عملی حکمرانی مورد آزمون قرار دهند.

۴. یافته‌ها و نتایج پژوهش: صورت‌بندی نهایی نقش دولت، جامعه و بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی

۴-۱. ملاحظات مقدماتی در تبیین یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش حاصل تحلیل نظام‌مند منابع فقه سیاسی شیعه، متون قرآنی، نظریه‌های اسلامی معاصر و تجربه نهادی جمهوری اسلامی ایران است. برخلاف رویکردهای دولت‌محور یا بازارمحور، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که حکمرانی اسلامی ذاتاً ماهیتی شبکه‌ای، چندسطحی و توزیعی دارد؛ به‌گونه‌ای که دولت، جامعه و بخش خصوصی هر یک دارای نقش‌های مستقل، اما مکمل و درهم‌تنیده هستند.

یافته محوری پژوهش آن است که فقه سیاسی شیعه، در صورت فهم نظام‌مند، ظرفیت ارائه الگویی از حکمرانی را دارد که در آن:

- دولت نقش «تنظیم‌گر مشروع و هدایت‌گر کلان» را ایفا می‌کند؛
 - جامعه نقش «کنشگر ناظر، مشارکت‌جو و مسئول» را برعهده دارد؛
 - بخش خصوصی نقش «عامل اقتصادی عدالت‌محور و مسئول اجتماعی» را عهده‌دار است.
- این صورت‌بندی، نه حاصل تلفیق مکانیکی نظریه‌های غربی، بلکه نتیجه استنباط از مبانی فقهی همچون ولایت، عدالت، امانت و مصلحت است. این نگاه مشارکتی، با تعریف ارائه‌شده از حکمرانی در ادبیات اسلامی معاصر نیز همسوس است که تصریح می‌کند: «حکومت‌ها به جای آنکه به تنهایی مسئولیت کامل اداره جامعه را در تمام سطوح برعهده گیرند، مردم، بخش‌های خصوصی و نهادهای مردمی را در تصمیم‌گیری و اداره امور کشور شریک می‌کنند» (سیادت‌ی و الهی‌نژاد، ۱۴۰۵، ص ۹۷).

۴-۲. نقش دولت در حکمرانی اسلامی: از دولت مداخله‌گر به دولت تنظیم‌گر مشروع

۴-۲-۱. دولت به‌مثابه نهاد ولایت و تنظیم

نخستین یافته پژوهش نشان می‌دهد که نقش دولت در حکمرانی اسلامی، بر پایه مفهوم «ولایت» تعریف می‌شود، اما این ولایت به معنای تصدی‌گری حداکثری نیست. ولایت در فقه شیعه، پیش از آنکه ناظر به اجرا باشد، ناظر به حق تنظیم، نظارت و تضمین تحقق مصالح عمومی است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ص ۷۱). از این منظر، دولت اسلامی مأموریت دارد:

- چارچوب‌های کلان عدالت، امنیت و نظم عمومی را تنظیم کند؛
 - از انحراف کنشگران اجتماعی و اقتصادی جلوگیری نماید؛
 - توازن میان آزادی‌های مشروع و مصالح عمومی را حفظ کند.
- این برداشت، با آیه شریفه «الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ» (حج، ۴۱) همخوانی دارد؛ زیرا آیه، تمکّن در قدرت را نه برای تصدی همه امور، بلکه برای اقامه ارزش‌ها و تنظیم اجتماعی معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۳۹۴).

۴-۲-۲. دولت و پرهیز از تمرکزگرایی

تمرکزگرایی نهادی، نه تنها ضرورتی فقهی ندارد، بلکه در بسیاری موارد با منطق حکمرانی اسلامی در تعارض است. فقه شیعه با پذیرش اصل تفویض در امور اجرایی و اجتماعی، امکان واگذاری مسئولیت‌ها به نهادهای غیرحاکمیتی را فراهم می‌سازد (نراقی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۲۹).

- بر این اساس، دولت اسلامی در حکمرانی مطلوب:
- سیاست‌گذار و ناظر است، نه مجری انحصاری؛
- زمینه‌ساز مشارکت جامعه و بخش خصوصی است؛
- از تبدیل شدن به دولت فراگیر و مداخله‌گر پرهیز می‌کند.

۴-۳. نقش جامعه در حکمرانی اسلامی: کنشگر مسئول، نه توده منفعل

۴-۳-۱. جامعه به‌مثابه «امت مسئول»

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در فقه سیاسی شیعه، جامعه جایگاهی فراتر از «مخاطب حکومت» دارد. مفهوم «امت» در قرآن کریم، دلالت بر جمعی سازمان‌یافته، آگاه و مسئول دارد که در سرنوشت اجتماعی خود نقش فعالی ایفا می‌کند. آیه «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» (آل عمران، ۱۱۰) نشان می‌دهد که مسئولیت اجتماعی، بخشی از هویت دینی جامعه است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۸۹).

- در چارچوب حکمرانی اسلامی، جامعه:
- در فرآیند تصمیم‌سازی مشارکت دارد؛

- بر عملکرد دولت نظارت می‌کند؛
- از طریق نهادهای مردمی، کنش جمعی سامان می‌دهد.

۴-۳-۲. امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان سازوکار حکمرانی

یکی از یافته‌های کلیدی پژوهش آن است که اصل امر به معروف و نهی از منکر، نه صرفاً یک حکم اخلاقی فردی، بلکه سازوکاری نهادی برای حکمرانی اجتماعی است. این اصل، مبنای فقهی نظارت اجتماعی بر قدرت و اقتصاد را فراهم می‌کند (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۹۴).

- بر این اساس، نهادهای مدنی در جامعه اسلامی:
- مشروعیت فقهی دارند؛
- نقش واسط میان مردم و دولت را ایفا می‌کنند؛
- بخشی از ساخت حکمرانی محسوب می‌شوند، نه رقیب دولت.

۴-۴. نقش بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی: اقتصاد مسئول و عدالت‌محور

۴-۴-۱. مشروعیت فقهی فعالیت اقتصادی خصوصی

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فقه شیعه، برخلاف برخی برداشت‌ها، با فعالیت اقتصادی بخش خصوصی نه تنها مخالف نیست، بلکه آن را ضروری می‌داند. فقه معاملات، با تنظیم دقیق روابط اقتصادی، بستر حقوقی فعالیت بخش خصوصی را فراهم می‌کند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۱۸). قرآن کریم با تصریح بر مالکیت خصوصی می‌فرماید: «لِلرَّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا» (نساء، ۳۲). این آیه، مبنای فقهی استقلال اقتصادی افراد و نهادهای خصوصی است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۲۸۷).

۴-۴-۲. مسئولیت اجتماعی بخش خصوصی

در عین حال، یافته‌ها نشان می‌دهد که بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی، مطلقاً رها نیست. اصل «عدم تمرکز ثروت» و «عدالت توزیعی» از مبانی اساسی فقه اقتصادی اسلام است. آیه «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ» (حشر، ۷) دلالت روشنی بر ضرورت تنظیم فعالیت اقتصادی دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۱۸۳).

- بر این اساس، بخش خصوصی:
- باید در چارچوب عدالت اجتماعی فعالیت کند؛
- موظف به رعایت حقوق عمومی است؛
- در قبال جامعه و محیط اجتماعی مسئولیت دارد.

۴-۵. الگوی نهایی حکمرانی اسلامی: تعامل تنظیمی دولت، جامعه و بخش خصوصی

یافته نهایی پژوهش، ارائه الگویی مفهومی از حکمرانی اسلامی است که در آن:

- دولت، تنظیم‌گر مشروع و ناظر کلان است؛
- جامعه، مشارکت‌گر و ناظر اجتماعی است؛
- بخش خصوصی، تولیدکننده مسئول و عدالت‌محور است.

این الگو، مبتنی بر منطق «تکلیف- مسئولیت» است، نه صرف «حق- منافع». قدرت، ثروت و مسئولیت در این چارچوب توزیع می‌شوند، نه انباشته. تجربه جمهوری اسلامی ایران، هرچند با چالش‌هایی همراه بوده، اما نشان می‌دهد که چنین الگویی از حیث فقهی و نهادی امکان تحقق دارد؛ مشروط بر آنکه از دولت‌محوری افراطی و بازارگرایی افسارگسیخته پرهیز شود (هاشمی، ۱۳۹۲، ص ۲۱۹).

۵. بحث و تحلیل نهایی: نقد تطبیقی، چالش‌ها و ظرفیت‌های الگوی حکمرانی اسلامی

۵-۱. جایگاه الگوی ارائه‌شده در منظومه نظری حکمرانی

بحث از حکمرانی اسلامی، تنها در صورتی می‌تواند واجد اعتبار علمی باشد که جایگاه خود را در نسبت با نظریه‌های مسلط حکمرانی روشن سازد. الگوی استخراج‌شده در این پژوهش، نه در امتداد دولت‌گرایی کلاسیک قرار می‌گیرد و نه در چارچوب حکمرانی لیبرال- بازار محور قابل تحلیل است. بلکه با تکیه بر فقه سیاسی شیعه، الگویی ارائه می‌دهد که می‌توان آن را «حکمرانی تنظیمی- تکلیفی» نام نهاد. در این الگو، حکمرانی نه صرفاً به معنای توزیع قدرت میان کنشگران، بلکه به منزله توزیع مسئولیت‌های شرعی، اخلاقی و نهادی میان دولت، جامعه و بخش خصوصی فهم می‌شود. این تمایز مفهومی، نقطه افتراق بنیادین حکمرانی اسلامی با رویکردهای سکولار است که اغلب حکمرانی را به مدیریت کارآمد منابع یا کاهش هزینه‌های دولت تقلیل می‌دهند (Rhodes, 1997, p. 53). از منظر فقهی، قدرت در حکمرانی اسلامی «امانت» است، نه «مالکیت»؛ چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء، ۵۸). این آیه، مبنای تحلیلی مهمی برای فهم مسئولیت‌محور بودن حکمرانی در اسلام فراهم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۵۸).

۵-۲. نقد تطبیقی الگوی حکمرانی اسلامی با نظریه‌های معاصر حکمرانی

۵-۲-۱. نسبت با نظریه «حکمرانی خوب»

نظریه «حکمرانی خوب» که توسط نهادهایی همچون بانک جهانی ترویج شده، بر شاخص‌هایی نظیر شفافیت، پاسخگویی، مشارکت و حاکمیت قانون تأکید دارد (World Bank, 2017, p. 12). هرچند در نگاه نخست، برخی همپوشانی‌های مفهومی میان این شاخص‌ها و اصول اسلامی دیده می‌شود، اما

تحلیل عمیق‌تر نشان می‌دهد که تفاوت‌ها ماهوی است. در حکمرانی خوب، ارزش‌ها عمدتاً ابزاری و معطوف به کارآمدی هستند؛ در حالی که در حکمرانی اسلامی، ارزش‌ها ذاتی و تکلیف‌محور می‌باشند. برای مثال، مشارکت در حکمرانی اسلامی نه صرفاً ابزاری برای افزایش مشروعیت، بلکه تکلیفی اجتماعی مبتنی بر اصل «تواصی به حق» است (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۱۲). از این‌رو، الگوی اسلامی نمی‌تواند ذیل حکمرانی خوب تعریف شود، بلکه باید آن را بدیلی هنجاری و تمدنی برای آن دانست.

۵-۲-۲. نقد حکمرانی شبکه‌ای غربی از منظر فقه سیاسی شیعه

حکمرانی شبکه‌ای در ادبیات غربی، بر کاهش نقش دولت و افزایش نقش شبکه‌های غیردولتی تأکید دارد (Kooiman, 2003, p. 89). اگرچه این نظریه به‌ظاهر با ایده توزیع نقش‌ها همخوان است، اما از منظر فقه سیاسی شیعه با دو اشکال اساسی مواجه می‌باشد: نخست، فقدان مبنای مشروعیت الهی؛ دوم، فقدان معیارهای الزام‌آور اخلاقی. در حکمرانی شبکه‌ای غربی، کنشگران براساس منافع و قراردادها عمل می‌کنند، و نه تکلیف شرعی. این در حالی است که حکمرانی اسلامی، حتی در توزیع نقش‌ها، اصل «الزام به شریعت» را حفظ می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴).

۵-۳-۳. ظرفیت‌های فقه سیاسی شیعه برای حکمرانی شبکه‌ای و تنظیمی

۵-۳-۱. فقه شیعه و پذیرش کثر نهادی

فقه سیاسی شیعه، برخلاف برخی قرائت‌های رایج، فقهی بسته و دولت‌محور نیست. قواعدی همچون «الناس مسلطون علی أموالهم» و «نفی سبیل» امکان فعالیت مستقل نهادهای اجتماعی و اقتصادی را فراهم می‌سازد (نراقی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۴۵). این ظرفیت فقهی، امکان شکل‌گیری حکمرانی چندسطحی را فراهم می‌کند که در آن، دولت نقش تنظیم‌گر، جامعه نقش ناظر و بخش خصوصی نقش مولد را ایفا می‌کند؛ بدون آنکه انسجام نظام سیاسی مخدوش شود.

۵-۳-۲. عقل جمعی و مصلحت در حکمرانی اسلامی

مفهوم «مصلحت» در فقه شیعه، ظرفیتی مهم برای انطباق حکمرانی اسلامی با شرایط متغیر اجتماعی است. مصلحت، نه به‌معنای عدول از شریعت، بلکه به‌مثابه سازوکار عقلانی فهم اولویت‌هاست (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۲۰۱). این اصل، امکان مشارکت نخبگان، کارشناسان و حتی بخش خصوصی در فرآیند تصمیم‌سازی را فراهم می‌سازد و از تصلب فقهی جلوگیری می‌کند. بدین ترتیب، حکمرانی اسلامی می‌تواند هم «اصولی» باشد و هم «انعطاف‌پذیر».

۵-۴-۴. چالش‌های تحقق حکمرانی اسلامی در جمهوری اسلامی ایران

۵-۴-۱. غلبه رویکرد دولت‌محور

یکی از چالش‌های اساسی تجربه جمهوری اسلامی ایران، غلبه رویکرد دولت‌محور در اداره امور عمومی

است. این رویکرد، گاه موجب تضعیف نهادهای مردمی و بخش خصوصی شده و با منطق حکمرانی توزیعی اسلامی در تعارض قرار گرفته است (هاشمی، ۱۳۹۲، ص ۲۳۳). تمرکز بیش از حد وظایف در دولت، نه تنها کارآمدی را کاهش داده، بلکه مسئولیت‌پذیری اجتماعی را نیز تضعیف کرده است؛ در حالی که فقه سیاسی شیعه، مشارکت فعال جامعه را شرط تحقق عدالت می‌داند.

۴-۲. ضعف نهادهای واسط اجتماعی

چالش دیگر، ضعف نهادهای مدنی مستقل و کارآمد است. اگرچه قانون اساسی جمهوری اسلامی ظرفیت لازم برای مشارکت مردمی را پیش‌بینی کرده، اما در عمل، این نهادها نتوانسته‌اند نقش حکمرانی خود را به‌طور کامل ایفا کنند (کدیور، ۱۳۹۴، ص ۱۷۸). این خلأ نهادی موجب شده است که نظارت اجتماعی بر قدرت و اقتصاد به‌صورت نهادمند تحقق نیابد و اصل امر به معروف و نهی از منکر بیشتر به سطح فردی تقلیل یابد.

۵-۵. جمع‌بندی تحلیلی

تحلیل نهایی نشان می‌دهد که الگوی حکمرانی اسلامی ارائه‌شده در این پژوهش، از حیث نظری دارای انسجام، از حیث فقهی دارای مشروعیت، و از حیث نهادی دارای قابلیت تحقق است. با این حال، تحقق عملی آن مستلزم بازاندیشی در رویکردهای رایج، تقویت نهادهای اجتماعی و بازتعریف نقش دولت از «مجری همه‌چیز» به «تنظیم‌گر مشروع» است. حکمرانی اسلامی، نه بازتولید الگوهای غربی است و نه بازگشت به دولت سنتی؛ بلکه تلاشی نظری برای صورت‌بندی الگویی تمدنی براساس فقه سیاسی شیعه است.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۶-۱. جمع‌بندی کلان پژوهش

پژوهش حاضر با تمرکز بر «حکمرانی اسلامی» و با هدف صورت‌بندی مفهومی نقش دولت، جامعه و بخش خصوصی، براساس فقه سیاسی شیعه انجام شد. مسئله محوری پژوهش آن بود که در ادبیات معاصر حکمرانی اسلامی، اگرچه مباحث گسترده‌ای درباره مشروعیت حکومت، ولایت فقیه و کارکرد دولت اسلامی مطرح شده است، اما نسبت نهادی و کارکردی سه رکن دولت، جامعه و بخش خصوصی در قالب یک الگوی منسجم حکمرانی، کمتر به‌صورت نظام‌مند و فقه‌محور مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان داد که فقه سیاسی شیعه، برخلاف برخی قرائت‌های تقلیل‌گرایانه، ظرفیت بالایی برای ارائه الگویی جامع از حکمرانی دارد؛ الگویی که نه در چارچوب دولت‌محوری مطلق می‌گنجد و نه در منطق بازارمحور و فردگرایانه نظریه‌های لیبرال حل می‌شود. در این الگو، حکمرانی به‌مثابه فرآیندی

شبکه‌ای و توزیعی فهم می‌شود که در آن، مسئولیت‌ها براساس مبانی شرعی، اخلاقی و عقلانی میان کنشگران مختلف توزیع می‌گردد. تحلیل مفهومی نشان داد که «حکمرانی اسلامی» مفهومی فراتر از «حکومت اسلامی» است و ناظر به شیوه اداره امور عمومی با مشارکت فعال دولت، جامعه و بخش خصوصی در چارچوب شریعت و عقل جمعی است. این تمایز مفهومی، یکی از دستاوردهای نظری مهم پژوهش محسوب می‌شود؛ چراکه امکان خروج از بن‌بست‌های نظری دولت‌محور و ورود به افق حکمرانی تمدنی را فراهم می‌سازد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷).

۶-۲. نتایج نهایی درباره نقش دولت در حکمرانی اسلامی

نقش دولت در حکمرانی اسلامی، نه تصدی‌گری حداکثری و نه کناره‌گیری حداقلی است، بلکه «تنظیم‌گری مشروع» براساس ولایت، عدالت و مصلحت عمومی می‌باشد. دولت اسلامی براساس فقه شیعه، موظف است چارچوب‌های کلان ارزشی و حقوقی را تعیین کرده، از تحقق عدالت اجتماعی صیانت کند و از انحراف کنشگران اجتماعی و اقتصادی جلوگیری نماید (امام خمینی، ۱۳۸۹، ص ۸۲). از منظر این پژوهش، دولت در حکمرانی اسلامی:

- مشروعیت خود را از ولایت الهی و رضایت عمومی توأمان می‌گیرد؛
- مسئول تضمین حقوق عمومی و مصالح کلان جامعه است؛
- باید از تمرکزگرایی افراطی و مداخله مستقیم در همه عرصه‌ها پرهیز کند.

این قطعیت تحقق حکمرانی مطلوب، ریشه در سنت تخلف‌ناپذیر الهی دارد؛ چنان‌که در تحلیل حکمرانی مهدوی تصریح شده است: «حکمرانی مهدویت از سنت‌های تخلف‌ناپذیر الهی است ... از نگاه قرآن، فرجام بشریت با پیروزی حق بر باطل و در قالب حکمرانی مهدوی به وقوع می‌پیوندد» (سیادت و الهی‌نژاد، ۱۴۰۵، ص ۱۰۱). این نتیجه، به‌طور ضمنی نقدی جدی بر رویکردهای دولت‌محور رایج در تجربه معاصر جمهوری اسلامی ایران وارد می‌کند و بر ضرورت بازتعریف نقش دولت در قالب حکمرانی تنظیمی تأکید می‌ورزد.

۶-۳. نتایج نهایی درباره نقش جامعه در حکمرانی اسلامی

یافته‌های پژوهش نشان داد که جامعه در حکمرانی اسلامی، جایگاهی فعال، مسئول و نهادینه دارد. برخلاف تلقی‌های سنتی که جامعه را صرفاً تابع حکومت می‌دانند، فقه سیاسی شیعه با تأکید بر مفاهیمی چون امت، شورا، امر به معروف و نهی از منکر، جامعه را به‌مثابه یکی از ارکان حکمرانی معرفی می‌کند (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۰۱).

براساس نتایج پژوهش:

- جامعه اسلامی دارای حق و تکلیف مشارکت در تصمیم‌سازی عمومی است؛

- نظارت اجتماعی بر قدرت، یک وظیفه شرعی و نه صرفاً یک مطالبه مدنی است؛
- نهادهای مردمی و مدنی، بخشی از ساختار حکمرانی محسوب می‌شوند، نه نهادهایی حاشیه‌ای یا مزاحم.

این برداشت، با آیه شریفه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (توبه، ۷۱) همخوانی کامل دارد؛ چراکه آیه، مسئولیت متقابل اجتماعی را به عنوان مبنای ولایت اجتماعی معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۲۸۷).

۴-۶. نتایج نهایی درباره نقش بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی

نتایج پژوهش نشان داد که بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی، نه تنها مشروع، بلکه ضروری است. فقه اقتصادی شیعه با پذیرش اصل مالکیت خصوصی، آزادی اقتصادی را در چارچوب عدالت اجتماعی به رسمیت می‌شناسد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۳۱). با این حال، این آزادی مطلق نبوده و مقتید به اصولی چون عدم اضرار، عدم تمرکز ثروت و رعایت حقوق عمومی است. براساس یافته‌ها:

- بخش خصوصی در حکمرانی اسلامی، کنشگری اقتصادی با مسئولیت اجتماعی است؛
 - سودآوری مشروع، در تعارض با عدالت اجتماعی نیست؛
 - دولت موظف است با ابزارهای تنظیمی، از انحراف بازار جلوگیری کند.
- آیه «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر، ۷) مبنای قرآنی روشنی برای این صورت‌بندی ارائه می‌دهد و ضرورت مداخله تنظیمی دولت را در اقتصاد توجیه می‌کند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص ۵۱۱).

۵-۶. نوآوری‌های اصلی پژوهش

- نوآوری‌های پژوهش حاضر را می‌توان در چند محور اساسی خلاصه کرد:
- ۱) تفکیک مفهومی دقیق میان حکومت و حکمرانی در چارچوب فقه سیاسی شیعه؛
 - ۲) ارائه الگوی سه‌ضلعی حکمرانی اسلامی مبتنی بر تعامل دولت، جامعه و بخش خصوصی؛
 - ۳) بازخوانی فقه سیاسی شیعه به مثابه فقه نظام‌ساز حکمرانی، نه صرفاً فقه مشروعیت؛
 - ۴) نقد تطبیقی نظریه‌های حکمرانی غربی از منظر مبانی شرعی و تمدنی اسلام؛
 - ۵) تحلیل تجربه جمهوری اسلامی ایران در پرتو الگوی پیشنهادی.
- این نوآوری‌ها، پژوهش حاضر را از سطح مطالعات توصیفی فراتر برده و آن را در زمره تلاش‌های نظریه‌پردازانه در حوزه حکمرانی اسلامی قرار می‌دهد.

۶-۶. پیشنهادهای سیاستی و نهادی

براساس نتایج پژوهش، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- (۱) بازتعریف نقش دولت در اسناد بالادستی با تأکید بر تنظیم‌گری و نظارت به‌جای تصدی‌گری؛
- (۲) تقویت نهادهای مدنی و مردمی به‌عنوان ارکان رسمی حکمرانی اسلامی؛
- (۳) طراحی سازوکارهای فقهی - حقوقی برای مسئولیت اجتماعی بخش خصوصی؛
- (۴) نهادینه‌سازی اصل امر به معروف و نهی از منکر در قالب نهادهای حکمرانی؛
- (۵) بازنگری در سیاست‌های اقتصادی دولت با هدف تحقق عدالت توزیعی و کاهش تمرکز ثروت.

۶-۷. پیشنهادهای پژوهشی آینده

برای تکمیل و تعمیق مباحث مطرح‌شده، پیشنهاد می‌شود:

- الگوی حکمرانی اسلامی در حوزه‌های خاص (اقتصاد، فرهنگ، آموزش، سلامت) به‌صورت مستقل بررسی شود؛
- مطالعات تطبیقی میان فقه سیاسی شیعه و سایر مکاتب اسلامی انجام گیرد؛
- تجربه‌های موفق محلی در جمهوری اسلامی ایران از منظر حکمرانی اسلامی تحلیل شود؛
- نسبت حکمرانی اسلامی با حکمرانی دیجیتال و فناوری‌های نوین مورد پژوهش قرار گیرد.

۶-۸. جمع‌بندی نهایی

در پایان می‌توان گفت که حکمرانی اسلامی، اگر براساس فقه سیاسی شیعه به‌صورت نظام‌مند صورت‌بندی شود، ظرفیت آن را دارد که به الگویی تمدنی، کارآمد و عدالت‌محور در اداره جوامع معاصر تبدیل گردد. تحقق این الگو، مستلزم عبور از قرائت‌های محدود دولت‌محور و حرکت به‌سوی حکمرانی توزیعی و مسئولیت‌محور است؛ مسیری که هم با نصوص دینی سازگار است و هم با اقتضانات دنیای معاصر.

منابع

قرآن کریم.

ترکاشوند، جواد (۱۴۰۰). واکاوی نقدهای دموکراسی در چشم‌انداز فلسفه سیاست. پژوهش‌های فلسفی، ۷(۷۱)، صص ۸۹-۱۰۸.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). فقه و سیاست در قرآن. قم: نشر اسراء.

حسینی، سید رضا (۱۳۹۶). بررسی حجم تصدی‌گری دولت جمهوری اسلامی ایران و ارائه الگوی بهینه. تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

رضایی، احمد (۱۴۰۰). چالش‌های حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران. مطالعات راهبردی حکمرانی، ۵(۲)، صص ۱۰۲-۱۱۰.

سروش، عبدالکریم (۱۳۸۷). فربه‌تر از ایدئولوژی. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.

سلیمانی، رضا (۱۴۰۱). تحلیل گفتمانی سیاست خارجی دولت سیزدهم. مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۱۲(۴۴)، صص ۳۸-۱۰.

سیادت، سید حسن؛ الهی‌زاد، حسین (۱۴۰۵). شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظر قرآن. مطالعات حکمرانی اسلامی، ۲(۱)، صص ۹۷-۱۰۱.

صدر، محمدباقر (۱۴۰۲ق). الاسلام بقود الحیاة. قم: دارالتعارف للمطبوعات.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. (ج ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. (ج ۱، ۲). تهران: انتشارات ناصر خسرو.

قاسمی، محمد (۱۳۹۸). حکمرانی اسلامی و الزامات تحقق دولت اسلامی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

کدیور، محسن (۱۳۹۴). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشر نی.

مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). نظریه سیاسی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). پیرامون انقلاب اسلامی. تهران: انتشارات صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. (۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳). تهران: دارالکتب الاسلامیه.

موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۸۳). قواعد فقهیه. (ج ۱). تهران: نشر میزان.

میرزایی، محمد (۱۳۹۷). حکمرانی اسلامی و الزامات سیاست‌گذاری عمومی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق). عوائد الایام. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

هاشمی، سید حمیدرضا (۱۳۹۲). حکمرانی اسلامی و دولت. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

Bevir, M. (2013). *A Theory of Governance*. Berkeley: University of California Press.

Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), p. 27-40.

Kooiman, J. (2003). *Governing as Governance*. London: Sage.

Leftwich, A. (1994). Governance, the State and the Politics of Development. *Development and*

- Change*, 25(2), pp. 363–386.
- Pierre, J., & Peters, B. G. (2000). *Governance, Politics and the State*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Putnam, R. D., Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rhodes, R.A.W. (1997). *Understanding Governance*. Buckingham: Open University Press.
- World Bank. (2017). *World Development Report: Governance and the Law*. Washington, DC: World Bank Publications.